

Оршанське Євангеліє — пам'ятка київської писемної школи XIII століття

час лихоліття, спричиненого збройним нападом Росії на Україну, актуальним питанням є ідентифікація давньоукраїнської книжної писемності у східнослов'янській спадщині. Цьому сприяє проведення кодикологічної та палеографічної атрибуції часу написання й місця створення рукописної книги. На сьогодні серйозною проблемою залишається доказове закріплення за нашим національним культурним спадком, а почасти й повернення до нього науково анексованих джерел. Такою писемною пам'яткою є Оршанське Євангеліє XIII ст. Дослідження Оршанського Євангелія XIII ст. присвячене розгляду основних археографічних, кодикологічних, палеографічних та мовних особливостей кодексу і спрямоване на встановлення новітніх атрибуційних даних щодо часу його написання й походження.

Історіографія

ам'ятка має значну історіографію, яка засвідчує серйозну проблему й неоднозначність поглядів учених стосовно її походження, часу створення й церковнослов'янської мовної редакції. Ученим пам'ятка стала доступною для дослідження з кінця 1874 р., коли книга надійшла до Церковно-археологічного музею, який діяв при Київській духовній академії (далі — ЦАМ КДА). Тоді ж рукопис був включений до колекції музею під од. зб. «Муз. № 81, витр.». Колекція ЦАМ нині знаходиться в Інституті рукопису НБУВ (ф. 301, № 555 П, за каталогом М. Петрова¹).

Усталена в науці назва рукопису «Оршанське Євангеліє» є умовною й не засвідчує його білоруське походження. У каталозі М. Петрова вказано, що Євангеліє було знайдено серед речей і паперів, викинутих з розграбованих солдатами наполеонівської армії в 1812 р. монастирів у м. Орші (на той час — Могильовської губернії), адже відомо, що саме в Орші Наполеон зупинявся зі своєю армією і втопив у Дніпрі частину награбованого церковного майна. До ЦАМ КДА кодекс був переданий, через посередника, оршанським поміщиком І.С. Меленевським не пізніше 1 грудня 1874 р. Походження рукопису власне з Орші не підтверджується маргінальними записами на аркушах кодексу. Він міг бути вивезений французами як з Москви, так і з будь-якого іншого міста, а до Московії потрапити з українських (київських) земель значно раніше. Також рукопис могли привезти й з Києва та подарувати одному з монастирів Орші при освяченні храмів київськими митрополитами в XVII ст.

Серед перших і найбільш фундаментальних досліджень Оршанського Євангелія слід назвати працю П. Пилаєва «Описание пергаментнаго евангелія, хранящагося в музее, состоящем при Киевской духовной академии»², яка була написана в 1875—

¹ Петров Н.И. Описание рукописей Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. Киев, 1875—1879. Вып. 1—3. С. 544. № 555.

² Пылаев П. Описание пергаментнаго евангелія, хранящагося в музее, состоящем при Киевской духовной академии (Писано на Евгение-Румянцевскую премию) // Труды КДА. 1876. Т. 4, декабрь. Прилож. С. 1—45.

1876 рр. для подання на Євгеніє-Румянцевську премію. У ній автор здійснив загальний археографічний опис рукопису, з палеографічних особливостей навів тільки відомості про вживання рядкових розділових знаків і нарядкових діакритичних знаків та відзначив декілька особливостей скорочення під титлом слів. П. Пылаев розглянув склад кодексу й навів окремі лінгвістичні й текстологічні варіанти читання у порівнянні з давнішими руськими, переважно київськими, пам'ятками. Дослідник віднайшов у рукопису деякі більш давні й новіші правописні й мовні особливості (фонетичні та морфологічні), дійшов висновку, що рукопис написаний давньою слов'янською мовою з ознаками новішого поновлення кінця XIII — початку XIV ст. Цим періодом учений атрибутував й сам рукопис³.

Надалі фіксуємо тільки десять фахових монографій, наукових каталогів та статей до енциклопедій, в яких спеціальна увага, серед іншого, приділяється також висвітленню археографічних, кодикологічних, палеографічних, лінгвістичних та мистецтвознавчих характеристик Оршанського Євангелія, які ввійшли до складу цих робіт окремими блоками під заголовком «Оршанське Євангеліє»⁴. Так, коротко подані археографічні дані кодексу в каталогах М. Петрова 1875—1879 рр. (з датою XIV ст.)⁵ та П. Владимиrowa 1890 р. (XII—XIII ст.)⁶. У роботі Г. Булашева приділена увага й Місяцеслову рукопису (XIV ст.)⁷. Г. Крижановський у 1889 р., вивчаючи Євангелія з київських зібрань, критично переглянув

³ Пылаев П. Описание пергаментнаго евангелія, хранящагося... С. 15.

⁴ Далі подаємо тільки основні наші зауваги щодо цих праць і поданих в них результатів досліджень. Дані атрибуції вчених часу й походження Оршанського Євангелія наводяться нижче.

⁵ Тут і далі проведено вченими датування кодексів подається в дужках римськими цифрами.

⁶ Петров Н.И. Описание рукописей Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. С. 544, № 555; Владимиров П.В. Обзор южно-русских и западно-русских памятников письменности от XI до XVII ст. Киев, 1890. С. 114.

⁷ Булашев Г. Месяцесловы святых при рукописных богослужебных книгах Церковно-археологического музея / Сочинение, представленное на соискание Евгениево-Румянцевской премии, студента 2-го курса Церковно-практического отделения Киевской Академии Гергия Булашева. Киев, 1882. С. 22—24.

й поглибив дослідження Оршанського Євангелія П. Пилаєва, визначивши деякі особливості накреслення окремих літер, надрядкових і підрядкових знаків, скорочень слів. Більш детально вченим виконане студіювання фонетичних та граматичних форм, певні зауваги зроблено до синтаксису рукопису, але не приділена увага, як і попереднім ученим, лексиці рукопису (др. пол. XIII ст.)⁸. Г. Крижановським було здійснене детальне вивчення кодексу на тогочасних палеографічних та лінгвістичних засадах, а запропонована ним дата створення рукопису — друга половина XIII ст. — надовго закріпилася в науковому обігу. Тільки в 1969 р. М. Гешпенером був проведений більш розширений археографічний та палеографічний опис Оршанського Євангелія, при цьому ним, як і майбутніми дослідниками, здебільшого приймається датування Г. Крижановського (др. пол. XIII ст.)⁹. Опис кодексу включений у 1982 р. до «Сводного каталога славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР: XI—XIII вв.» (др. пол. XIII ст.), до якого М. Візиром були надані основні дані з опису й дослідження М. Гешпенера¹⁰. Я. Запаском зроблено опис рукопису (др. пол. XIII ст.) для каталогу, який є окремою частиною у складі монографічного видання, присвяченого вченим дослідженню художнього оздоблення давніх українських рукописних книг. У каталозі автор навів декілька основних особливостей української мовної редакції та художнього оздоблення рукопису¹¹. У «Сводном каталоге славяно-русских рукописных книг, хранящихся в России, странах СНГ и Балтии. XIV в.» 2002 р. А. Туріловим внесено зміни до даних ка-

⁸ Крыжановский Г. Рукописные евангелия киевских книгохранилищ: Исследование языка и сравнительная характеристика текста. Киев, 1889. С. 3—52, див. також с. LXXI, 1, 2, 380, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 390, 391.

⁹ Гешпенер М.В. Слов'янські рукописи XI—XIV ст. у фондах відділу рукописів Центральної наукової бібліотеки Академії наук Української РСР (Огляд, опис, публікації) / склав М.В. Гешпенер за участю М.П. Візира та Й.В. Шубинського. Київ, 1969. С. 28, 29, 30—36, № 4, с. 130—131, табл. IVa, б.

¹⁰ Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР: XI—XIII вв. / редкол.: Л.П. Жуковская и др. Москва : Наука, 1984. С. 295—296, № 342. М. Візиром подано до «Сводного каталога» 1984 р. матеріали опису каталогу М. Гешпенера: Гешпенер М.В. Слов'янські рукописи XI—XIV ст... С. 28, 29, 30—36, № 4, с. 130—131.

¹¹ Запаско Я.П. Пам'ятки книжкового мистецтва: Українська рукописна книга. Львів : Світ, 1995. С. 231—235, № 37, див. також с. 46, 47, 48.

талогу 1982 р.: вказані час написання — середина (?) XIII ст. і місце створення — ростовська книгописна майстерня першої половини — середини XIII ст.¹² Є. Смирнова у праці 2004 р. подає й кодикологічний опис рукопису, датуючи його другою половиною XIII ст., швидше — третьою чвертю XIII ст., а мініатюри — XIV ст.¹³ К. Кузьміновою та А. Туриловим у 2019 р. укладена енциклопедична стаття про Оршанське Євангеліє¹⁴. На новітніх наукових засадах у 2012 р. Л. Гнатенко здійснила новий археографічний опис кодексу з розглядом окремих палеографічних особливостей рукопису і визначенням часу його написання останньою чвертю XIII ст. У 2024 р. вченою опубліковано спеціальну статтю як відповідь-заперечення щодо ростовського походження кодексу¹⁵. В інших наукових студіях учених переважно використовуються лише основні дані кодексу, встановлені на певному етапі вивчення й описування дослідниками книжкової спадщини, спорадично залучається джерельний матеріал.

В історіографії пам'ятка здебільшого подається як така, що належить до української чи білоруської писемності, останнім часом, безапеляційно, — як російської. Рукопис датується від XII до XIV ст., усталеним є сучасне датування другою половиною — кінцем XIII ст.

¹² Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в России, странах СНГ и Балтии. XIV в. Вып. 1: (Апокалипис — Летопись Лаврентьевская). Москва : Индрик, 2002. Прилож. I, с. 581, № 342. Ученим подаються лише окремі атрибутовані доповнення до опису рукопису в каталозі: Сводный каталог 1984. С. 295—296, № 342; Кузьминова Е.А., Турилов А.А. Оршанское Евангелие // Православная энциклопедия (ПЭ): Русская Православная Церковь. Москва : Церковно-научный центр «Православная энциклопедия», 2019. Т. 53. С. 361—362. Електронна версія: <https://www.pravenc.ru/text/2581591.html>

¹³ Смирнова Э.С. Иконы Северо-Восточной Руси: Ростов, Владимир, Кострома, Муром, Рязань, Москва, Вологодский край, Двина. Середина XIII — середина XIV в. Москва : Северный паломник, 2004. С. 366—375, каталог № 31, див. також с. 24, 122—124, 125, 126, 170, 178, 301.

¹⁴ Подані у статті відомості детальніше розглядаються нижче. Див.: Кузьминова Е.А., Турилов А.А. Оршанское Евангелие. С. 361—362.

¹⁵ Гнатенко Л.А. Слов'янська кирилична рукописна книга XII—XIII ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського : Каталог. Кодиколого-палеографічне та графіко-орфографічне дослідження. Палеографічний альбом. Київ, 2012. С. 33—37, 56—59, № 5, с. 129—137, іл. № 27—33; Гнатенко Л. Оршанське Євангеліє XIII століття: до питання ростовської локалізації // Рукописна та книжкова спадщина України. 2024. № 4 (35). С. 131—147. URL: <https://doi.org/10.15407/rksu.35.131>

Хронологічно історіографія праць так розподіляється щодо заявленого нами питання дослідження локалізації й часу написання кодексу¹⁶:

До українських пам'яток, переважно київського походження, Оршанське Євангеліє зараховували П. Пилаєв (кін. XIII — поч. XIV ст.)¹⁷, О. Соболевський (XII/XIII ст.)¹⁸, Г. Воскресенський (XIII ст.)¹⁹, В. Іконніков (XIII ст.)²⁰, Я. Запаско (XII—XIII ст.)²¹ (у пізніших роботах учений указував на східноукраїнські та київські землі (др. пол. XIII ст.)²²), Л. Гнатенко (ост. чверть XIII ст.)²³. Як українська пам'ятка Оршанське Євангеліє долучалося до мовознавчих студій І. Свенціцьким (XIII ст.) В. Русанівським (кін. XIII ст.)²⁴, Г. Півтораком (др. пол. XIII ст.)²⁵, В. Мойсієнком²⁶. На українському походженні рукопису наголошували В. Німчук та В. Фрис²⁷.

¹⁶ Вказуються метадані переважно знакових робіт. Більш розширено історіографію див.: Запаско Я.П. Пам'ятки книжкового мистецтва: Українська рукописна книга. С. 233, 235; Гнатенко Л.А. Слов'янська кирилична рукописна книга XII—XIII ст... С. 58.

¹⁷ Пылаев П. Описание пергаментнаго евангелія, хранящагося в музее, состоящем при Киевской духовной академии... С. 45.

¹⁸ Соболевский А.И. Источники для знакомства с древнекиевским говором // Журнал министерства народного просвещения. 1885. № 2. С. 353, 356.

¹⁹ Характеристические черты четырех редакций славянского перевода Евангелия от Марка по сто двенадцати рукописям Евангелия XI—XVI вв. / Труд Г. Воскресенского. Москва, 1896. С. 47, Б-52.

²⁰ Иконников В.С. Опыт русской историографии. Киев, 1908. Т. 2. Кн. 1, 2. С. 258.

²¹ Запаско Я.П. Орнаментальне оформлення української рукописної книги. Київ, 1960. С. 38—41, 44.

²² Запаско Я.П. Пам'ятки книжкового мистецтва: Українська рукописна книга. С. 231—235, № 37; Запаско Я.П. Доброписці тоді славні були. Нариси з історії українського рукописного мистецтва. Львів, 2003. С. 17, кол. вкл. № 12.

²³ Гнатенко Л.А. Слов'янська кирилична рукописна книга XII—XIII ст... С. 33—37, 5—59, № 5, с. 129—137, іл. № 27—33.

²⁴ Русанівський В.М. Джерела розвитку східнослов'янських літературних мов. Київ : Наук. думка, 1985. С. 27—37; Русанівський В.М. Історія української літературної мови. Підручник. Київ : АртЕк, 2001. С. 14—17, 18.

²⁵ Півторак Г.П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови. (Історико-фонетичний нарис). Київ : Наук. думка, 1988. С. 97, 101, 112—113, 117, 122, 126, 131, 153, 167, 186, 191, 204, 209, 212, 220, 226.

²⁶ Мойсієнко В. Протографи і мова Лавришівського Євангелія // Лавришівське Євангеліє XIV століття. Видання факсимільного типу. Дослідження. Київ : Горобець, 2018. С. 431—465.

²⁷ Німчук В.В. Пам'ятки української мови // Українська мова : Енциклопедія. Київ, 2000. С. 419; Фрис В. Історія кириличної рукописної книги в Україні X—XVIII ст. Львів, 2003. С. 73, 169.

П. Владимиров включив Оршанське Євангеліє (XII—XIII ст.) до загального огляду південноруських і західноруських пам'яток писемності²⁸.

Пам'ятка описана як давньоруська у «Сводном каталоге славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР: XI—XIII вв.» (др. пол. XIII ст.)²⁹.

До білоруських пам'яток Оршанське Євангеліє відносили М. Петров (XIV ст.)³⁰ та Г. Крижановський (др. пол. XIII ст.), останній, провівши детальний мовний аналіз рукопису, припускав і його північноруське або північнозахідне походження³¹, Ф. Тітов (XII—XIII ст.) та М. Гешпенер (др. пол. XIII ст.) схилялися до західноруського (південнозахідного) походження рукопису³². Варто зазначити, що палкий прихильник і дослідник білоруської мови й писемності Є. Карський цей рукопис до своїх досліджень не залучав.

У більшості згадок в енциклопедіях та на інтернет-сайтах Оршанське Євангеліє подається як пам'ятка білоруської писемності, найімовірніше, переписана в Полоцьку у другій половині XIII ст.

До російських (ростовських) пам'яток Оршанське Євангеліє приєднує, з переатрибуцією рукопису більш раннім часом написання (сер. XIII ст.), А. Турилов, який спирається на повідомленні йому усно О. Князевською результати її досліджень щодо почеркових збіжностей між Оршанським і Спаським Євангеліями, а також і на власні спостереження над письмом оршанського й ростовських кодексів³³. Л. Лосева, досліджуючи східнослов'янські

²⁸ Владимиров П.В. Обзор южнорусских и западнорусских памятников письменности от XI до XVII ст. С. 114.

²⁹ Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР: XI—XIII вв. С. 295—296, № 342.

³⁰ Петров Н.И. Описание рукописей Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. С. 544, № 555.

³¹ Крижановский Г. Рукописные евангелия киевских книгохранилищ... С. 3—52, див. також с. LXXI, 1, 2, 380, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 390, 391; про походження див. с. 22—27.

³² Титов Ф.И. Очерки по истории русского книгописания и книгопечатания. Киев, 1911. Вып. 1. Русское книгописание XI—XVIII вв. (с LXXIV рис.). С. 7—8; Гешпенер М.В. Слов'янські рукописи XI—XIV ст... С. 28, 29, 30—36, № 4, с. 130—131, табл. IVa, б.

³³ Турилов А.А. Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР. XI—XIII вв. Ч. 1. Исправления и уточнения // *Annali dell*

місяцеслови, спочатку датувала Оршанське Євангеліє другою половиною XIII ст., а згодом, в останньому монографічному дослідженні руських місяцесловів, наслідуючи авторитетну думку А. Турілова, датує кодекс серединою XIII ст.³⁴ У «Сводном каталоге славяно-русских рукописных книг, хранящихся в России, странах СНГ и Балтии. XIV в.»³⁵ подано виправлення й уточнення до опису СК XI—XIII 1984, зокрема про те, що почерк основного писця кодексу ототожнений О. Князевською з почерком одного з писців Спаського Євангелія другої чверті XIII ст. (ЯМЗ 15690)³⁶, тому, за аналогією зі Спаським Євангелієм, Оршанське також слід віднести до продукції ростовської книгописної майстерні першої половини — середини XIII ст. Також зазначено, що мініатюри датуються Є. Смирновою першою половиною XIV ст. У 2019 р. А. Турілов уже подає датування кодексу серединою — третьою чвертю XIII ст., локалізуючи його ростовським за походженням³⁷, що категорично заперечено в новітній статті Л. Гнатенко³⁸.

Зауважимо, що лінгвістичний матеріал Оршанського Євангелія не увійшов до джерельної бази історичних словників білоруської та російської мов.

Окремою проблемою в історіографії є локалізація й часу написання мініатюр Оршанського Євангелія, які вписані на аркушах рукопису пізніше часу його створення, на залишених для них місцях. Серед мистецтвознавців немає однозначності щодо цього. Ще в 1929 р. О. Некрасов указував, що мініатюри близькі до галицько-волинських або полоцько-смоленських й датував їх

Istituto universitario Orientale di Napoli (AION): Slavistica. [Vol.] 5 (1997—1998). 2000. P. 487; Турилов А.А. К истории ростовского владычного скриптория XIII в.: старые факты и новые данные // Хризограф. Москва, 2009. Вып. 3 (Средневековые книжные центры: местные традиции и межрегиональные связи). С. 238—252; Кузьмина Е.А., Турилов А.А. Оршанское Евангелие. С. 361—362.

³⁴ Лосева О.В. Русские праздники в древнейших церковных календарях // Русское средневековье. 1999 г.: Духовный мир. Москва, 1999. С. 52; Лосева О.В. Русские месяцесловы XI—XIV веков. Москва, 2001. С. 107.

³⁵ Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в России, странах СНГ и Балтии. XIV в. Вып. 1. Прилож. I, с. 581, № 342.

³⁶ Там само. С. 146—147, № 199.

³⁷ Кузьмина Е.А., Турилов А.А. Оршанское Евангелие. С. 361—362.

³⁸ Гнатенко Л. Оршанське Євангеліє XIII століття: до питання ростовської локалізації. С. 131—147.

першою половиною XIV ст.³⁹, до останніх їх зараховує і Т. Ільїна (XIV ст.)⁴⁰; М. Смронг-Ружицька відносила мініатюри до волинських⁴¹; про південноруське (українське) походження мініатюр писав П. Жолтовський (XIII ст.)⁴²; білоруськими за походженням їх вважав В. Шматав⁴³; Я. Запаско відносив мініатюри до східноукраїнських, київських земель (др. пол. XIII ст.)⁴⁴; Є. Смірнова говорить про ростовське походження й датує їх другою чвертю XIV ст.⁴⁵; В. Александрович у новітній праці наголошує на галицько-волинському походженні мініатюр і часом їх написання називає першу чверть XIV ст.⁴⁶

Оршанське Євангеліє факсимільно не опубліковане. Для дослідників доступна електронна копія рукопису, представлена у Цифровій бібліотеці історико-культурної спадщини на сайті Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0000026>

³⁹ Некрасов А.И. Возникновение московского искусства. Москва : Ин-т археологии и искусствознания РАНИОН, 1929. Т. I. С. 108, 171, 178, 180, 191, 194.

⁴⁰ Ильина Т.В. Декоративное оформление древнерусских книг. Новгород и Псков: XII—XV вв. Ленинград, 1978. С. 96.

⁴¹ Смронг-Ружицька М. Художнє оздоблення Лавришівського Євангелія // Лавришівське Євангеліє XIV століття. Видання факсимільного типу. Дослідження. Київ : Горобець, 2018. С. 427, 429.

⁴² Жолтовський П.М. Мініатюра XIV — першої половини XVII ст. // Історія українського мистецтва. Київ, 1967. Т. 2. С. 320.

⁴³ Шматаў В.Ф. Мініацюры Аршанскага Евангелія // Помнікі старажытна-беларускай культуры. Мінск, 1984. С. 10—19.

⁴⁴ Запаско Я.П. Пам'ятки книжкового мистецтва: Українська рукописна книга. С. 231—235, № 37; Запаско Я.П. Доброписці тоді славні були... Вклейка, кол. іл. 12.

⁴⁵ Смирнова Э.С. Иконы Северо-Восточной Руси... С. 24, 122—124, 125, 126, 170, 178, 301, 366—375, каталог № 31, альбом, іл. 63—65.

⁴⁶ Александрович В. Мініатюри Євангелія (ГТГ К-5348) на тлі українського книжкового малярства пізньої княжої доби // Галицько-Волинське Євангеліє XII століття : Видання факсимільного типу. Дослідження / відп. ред. В. Мойсієнко. Київ : Горобець, 2023. С. 553, 554, 579.

Археографічні й кодикологічні метадані⁴⁷

оршанське Євангеліє є кодексом форматом у 2°, розміром 264 × 194 мм; поле тексту 220 × 140 мм, рядків 28, у два стовпці розміром 220 × 60. Він не повний, наявні втрати на початку та в кінці рукопису. Первісно книга складалася, відповідно до сигнатури, з 22 зошитів, по 8 аркушів, за винятком останнього, який був складений з 4 аркушів; нині наявні 19 зошитів: три перших зошити відсутні, IV⁷ (відсутній перший аркуш, другий аркуш пронумерований як арк. 45, третій — як арк. 123, далі арк. 1—5), V⁸—VIII⁸, IX⁷ (відсутній восьмий аркуш, після арк. 44, арк. 45 з IV зошита), X⁸—XI⁸, XII⁷ (відсутній перший аркуш, перед арк. 62), XIII⁸, XIV⁷ (відсутній п'ятий аркуш, після арк. 80, імовірно з мініатюрою євангеліста Марка), XV⁸—XVIII⁸, XIX⁷ (відсутній восьмий аркуш, після арк. 122, арк. 123 з мініатюрою Матвія з IV зошита. Імовірно, останній аркуш був зрізаний при написанні книги, оскільки на попередньому аркуші (арк. 122) писець закінчив текст власне Євангелія. На зрізаному аркуші могла бути вписана передмова з вихідними даними), XX⁸—XXI⁸, XXII³ останній зошит кодексу, й складався він, вірогідно, із чотирьох аркушів). Сигнатура зошитів відповідає часу створення рукопису, вона проставлена на першому аркуші зошитів коричневим чорнилом, переважно зрізана при опрацюванні книги, наявні лише титли, збереглася сигнатура тільки зошитів 14 (арк. 77) та 16 (арк. 92).

Книга написана на тонкому глянцевому пергамені. До нашого часу збереглося 142 арк., нумерація аркушів часу надходження рукопису до музею, проставлена у правому нижньому куті аркушів, чорним чорнилом. При останньому опрацюванні книги послідовність аркушів була порушена, аркуші мають слідувати (з урахуванням утрачених аркушів): [втрачено на початку рукопису 25 аркушів], 45, 123, 1—44, [втрачено 1 аркуш], 46—61, [втрачено 1 аркуш], 62—80, [втрачено 1 аркуш, зі звороту з мініатюрою Марка (?)], 81—122, [втрачено 1 аркуш (?)], 124—142, [втрачено

⁴⁷ Тут і далі матеріал подається з новітнім встановленням й уточненням метаданих, поданими нами у праці: Гнатенко Л.А. Слов'янська кирилична рукописна книга XII—XIII ст... С. 56—59, № 5, іл. с. 129—137, № 27—33.

1 аркуш (?)]. Загалом не вистачає 30 аркушів. Не заповнено текстом арк. 42, не повністю записані текстом арк. 41 зв. (у стовпці *б* — верхніх шість рядків), 122 зв. (у стовпці *б* та *г* — дев'ять рядків) та 123 (у стовпці *а* — 13 рядків).

Пергаменні аркуші зазнали впливу вологи — стали хвилястими, пожовтіли, подекуди у воскових та водяних плямах; перші та останні аркуші потемніли й затерті; на деяких аркушах наявні дірки, зроблені при вичинці шкіри; праві нижні кути аркушів забруднені; блок книги розбитий, скріплені зошити 5—14, зошит на початку кодексу та зошити 15—22 розшиті, лише 22 зошит скріплений із блоком книги нитками у двох місцях; зошит на початку книги розірваний, другий та третій аркуші були вкладені в інші зошити й пронумеровані як арк. 45 та 123 (з мініатюрою євангеліста Матвія на звороті аркуша), в арк. 45 відрізано шматок лівої частини з пошкодженням тексту; у зошиті 8 відрізано правий верхній кут першого аркуша, арк. 30; у зошиті 9 відрізано арк. 42 (з мініатюрою євангеліста Луки на звороті аркуша); у зошиті 19 випадає перший аркуш, арк. 116; у кінці книги в останнього арк. 142 розірваний пергамен на нижньому полі.

Кодекс вишукано оздоблений. Мініатюри написані пізніше часу створення рукопису, на залишених для них чистих аркушах, можливо, в кінці XIII ст. чи в першій половині XIV ст. Збереглися тільки дві мініатюри в аркуш: євангеліст Матвій, арк. 123 зв., та євангеліст Лука, арк. 42 зв. Вони виконані без ґрунтовки, різнобарвними фарбами та позолотою, яка місцями осипається. Мініатюри були вирізані з рукопису, коли саме це сталося, — невідомо, але в давні часи. 21 лютого 1987 р. аркуші з мініатюрами вилучені з рукопису і наразі зберігаються окремо, у спеціальній теці. Тоді ж реставратор НБУВ О.Р. Осіпова виконала закріплення особливо пошкоджених ділянок мініатюр.

Прикрашають текст рукопису дві заставки П-подібної форми, плетені, виконані кіновар'ю: на арк. 1 — тератологічного орнаменту; на арк. 81 — стилізованого рослинного орнаменту. У рукопису наявні 317 великих ініціалів, переважно давньовізантійського типу (253), з геометричними, плетеними й рослинними орнаментами, та 64 тератологічні з включенням в орнамент голів та фігур тварин й елементів людської фігури, виписані кіновар'ю.

На арк. 19 ініціал з додатковим штрихуванням синьою фарбою, на арк. 36 зв. — зі слідами позолоти. Малі ініціали контурні, кіноварні. Малюнок стилізованої пташки зроблений кіновар'ю на полі арк. 133. Заголовки та заголовні букви кіноварні. Синьою фарбою проставлені поодинокі помітки на полях зі вказівкою гласів (напр., на арк. 62).

Останній раз кодекс брався в оправу в XVII ст. Від неї збереглася лише нижня дошка без шкіряного покриття (залишки якого наявні зі звороту кришки), з трьома залізними пуклями; з внутрішнього боку дошка заклеєна папером, під ним, біля кріплення з книжним блоком, наявні залишки підклейки з уривків друкованих видань кінця XVI чи XVII ст. Нижня дошка розколота навпіл по вертикалі; коли робився в 1874 р. інвентарний запис для музею, вона ще була цілою. Блок книги розбитий, обріз малиновий, подекуди фарба затекла на поле.

На звороті нижньої кришки оправи зроблені скорописом облікові записи: 1 грудня 1874 р., чорним чорнилом: «Въ сей пергаминной рукописи 142 перенумерованных листа. Нумерация — внизу листовъ. Секретарь церковно-археологического общества Н. Петров. 1 декабря 1874 года»; 30 жовтня 1924 р., синім чорнилом: «В цьому рукопису 142 арк. (в тому складі 2 мініатюри). Про [передачу] рукопису див. акт 1924. X. (?) 30, список до нього (№ 9). Хранитель Лаврського музею П. Попов. 1924. X. 30» та пізніше проставлений червоним чорнилом шифр Всеукраїнського музейного городка «Інв. 19267». На звороті арк. 123 зв. (з мініатюрою євангеліста Матвія) проставлено скорописом XIX ст., темно-коричневим чорнилом «№ 15 А». Наявний штамп на арк. 122 зв., 123, 142 зв. «Лаврський Музей. При Губполітосвіті. м. Київ». Дані шифри й штамп засвідчують, що 30 жовтня 1924 р. рукопис у складі раритетів частини колекції колишнього ЦАМ був переданий до Музею культур та побуту, який розташовувався на території Києво-Печерської Лаври, а березня 1934 р. — з Відділу письма й друку Всеукраїнського музейного городка до відділу рукописів Всенародної бібліотеки України (нині — НБУВ).

Оршанське Євангеліє за жанром є повним апракосом. Це — євангельські читання на весь рік, тексти яких розміщені в рукопису на арк. 1—123. Початок читань утрачений, текст наявний з кінця читань в суботу 7-го тижня після Пасхи, через помилкове

розміщення й нумерацію вирізаних із блока книги аркушів — на арк. 45а, зі слів: «...[ов]ца моя г҃ла ємоу пакгы вѣторое симоне ионинѣ любвиши ли ма» (Ін. XXI, 15—16); далі має стояти арк. 123 з текстом кінця читання в неділю 8-го тижня після Пасхи, арк. 123а (Ін. VII, 51—52; VIII, 12), та мініатюрою Євангеліста Матвія, арк. 123в-г, а потім — арк. 1 з читанням у понеділок 8-го тижня після Пасхи, поч.: «Рѣ^ѣ г҃ь · блюдѣте и не родите єдино҃го малгымг҃ сихѣ · г҃лю ко вамг҃» (Мф. XVIII, 10). Після арк. 44 втрачено один аркуш, арк. 44г закінчується початком читань у неділю 1-го тижня Нового літа словами: «Бѣ оно^ѣ стоа ісѣ при езерѣ генисаретѣстѣ ви...» (Лк. V, 1—2), арк. 46а починається з другої половини читання в середу 2-го тижня Нового літа, зі слів: «...врачѣнии алкати іж дондеже женай са єсть с' ними» (Лк. V, 34). Між арк. 61 та 62 втрачено один аркуш, арк. 61г закінчується читанням у вівторок 9-го тижня Нового літа словами: «добро єсть соль аще же...» (Лк. XIV, 34), арк. 62а починається читанням у п'ятницю 9-го тижня Нового літа, зі слів: «...[зѣ]мили минуѣти · неже ѿ закона єдино҃и чєртѣк погѣв'ноути» (Лк. XVI, 17). Між арк. 80 та 81 втрачено один аркуш, арк. 80г закінчується читанням у неділю 17 тижня про блудного сина: «онѣ же ѿвѣщавѣ рѣ^ѣ кѣ вѣіж...» (Лк. XV, 29), арк. 81а починається заголовком читання в понеділок м'ясопусного тижня (Мк. XII, 1).

Місяцеслов на вересень-серпень розміщений на арк. 124—141 зв. У ньому наявні слов'янські та руські пам'яті: 26 листопада, перенесення мощей вмч. Георгія (128 зв.); 9 травня, перенесення мощей свт. і чудотворця Миколая Мирлікійського (137); 23 травня, знайдення мощей свт. Леонтія, еп. Ростовського (137 зв.); 15 липня, рівноап. вел. князя Володимира (139 зв.; приписано на полі в XIV ст., півуставом); 24 липня, мчч. блгвв. князів Бориса і Гліба (140). Після Місяцеслова вміщені Євангелія недільні утрени на арк. 142—142 зв.; на Євангелія 1—3, 5 є тільки вказівки. Обриваються читанням 8-го Євангелія на арк. 142г словами: «се рекѣши вѣзврати са вѣспать · и видѣ іса стоаща · и...» (Ін. XX, 14).

Варто зазначити, що вміщена в Місяцеслові пам'ять 23 травня — знайдення мощей свт. Леонтія, єпископа ростовського (1164 р.), належить до часу, коли вона з місцевої ростовської регіональної стала вже загальнопоширеною у східних слов'ян; також відсутня окрема пам'ять князю Борису як удільному князю ростовському.

Палеографічно-орфографічні особливості

Кіївська культура й книжна писемна школа не припинили свого розвитку у XIII ст., незважаючи на складні історичні умови після монгольського нашествия на Київ 1240 року, писемні київські традиції Русі продовжувалися. Це засвідчують археологічні розкопки пізньосередньовічного Києва, що розпочалися в останні десятиліття XX ст., новітні дослідження писемних джерел, а також студії в галузі епіграфіки та нумізматики. Г. Івакін за археологічними даними доводив, що столий град трагічного 1240 р. не був повністю знищений, не відбулося зміни населення або культури. Історичний розвиток міста, зауважував дослідник, не був надовго перерваний, а продовжував розвиватися на ґрунті давньоруських (давньоукраїнських. — Л. Г.) традицій, але в нових історичних умовах⁴⁸. У Києві продовжувала існувати Київська митрополія, і активно діяли митрополити...⁴⁹ При митрополічій кафедрі працював і скрипторій. Книжники у своїй роботі користувалися давньоукраїнським (=давньоруським) правописом, послуговувалися орфограмами давньоруської (київської) редакції церковнослов'янської мови, сформованої на книжній старослов'янській основі. Правописний узус, який склався на кінець XII ст., закріпився протягом XIII ст. Збереження й продовження з другої половини XIII ст. писемних традицій й книжкової справи підтверджують створене на найвищому писемному й художньому рівні Оршанське Євангеліє.

Отже, за графіко-орфографічними особливостями Оршанське Євангеліє належить до давньоукраїнського (=давньоруського) періоду розвитку української орфографії⁵⁰. Протографом Оршанського Євангелія був значно раніший євангельський текст київського походження. На думку Г. Крижановського, його мож-

⁴⁸ Івакін Г. Історичний розвиток Києва XIII — середини XVI ст. Київ, 1996. С. 250.

⁴⁹ Любашенко В. Київські митрополити Кирило II і Петро Ратенський: історичні паралелі // Княжа доба: історія і культура. Вип. 3. Львів, 2010. С. 213—256.

⁵⁰ Історія українського правопису: XVI—XX століття. Хрестоматія / упоряд.: В.В. Німчук, Н.В. Пуряєва; передне слово В.В. Німчука. Київ, 2004. С. 5 (Давньоукраїнський період X—XIV ст., до ост. чв.).

на віднести навіть до XI ст. на підставі графічних та мовних архаїзмів, зокрема епізодичних «гнізд» вживання йотованого юса великого ѣ особливої форми у значенні ю і навіть іпсилона, всього 51 випадок. Проміжний антиграф учений був схильний датувати XII ст. Він вважав, що рукопис не поступається Галицькому Євангелію 1144 р.⁵¹ і переважає Добрилове Євангеліє 1164 р.⁵², зокрема щодо послідовного вживання глухих голосних, постійного вживання ѣ після гортанних⁵³. М. Гепшенер стосовно віднесення оригіналу рукопису до XI ст. наголошує, що лексика рукопису, на якій Крижановський не зупиняється, деякими новими редакційними варіантами нібито суперечить цій думці. Як доповнення до часу датування копії автор вказує на згадку в Місяцеслові рукопису святкування знайдення мощей Леонтія Ростовського⁵⁴. Тому копія рукопису не могла бути написана раніше 1190–1214 р., між якими було встановлене це свято⁵⁵.

Писане Оршанське Євангеліє уставним типом письма другої половини XIII ст., коричневим чорнилом та кіновар'ю. Письмо рукопису двоєрове (ѣ, ѡ) юсове (ѡ), зі спорадичним уживанням архаїчного юса йотованого (ѣ).

При написанні текстів використані такі букви: на позначення голосних звуків а, є, є, и, і, о, о, ѡ, ѡѣ, ѡ, ѡѣ, ю, іа, іе, ѡ, іѡ, в; на позначення приголосних звуків в, в, г, д, ж, з, к, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш, щ, в; для позначення чисел — букви ѡ, ѡ; не трапилася літера ѡ. Вживаються діакритики (спіритуси) над голосними на початку слів, над сполучником и, при позначенні йотації; використовується паєрик; ставляться титли при скороченні слів; з розділових знаків — велика крапка на рівні середини рядка, яка заступає й інші відповідно до сучасних розділових знаків, таких, як

⁵¹ Євангеліє тетр («Галицьке євангеліє»), 1144 р. (ГИМ, Син. 404). Див. науковий опис: Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР: XI—XIII вв. С. 9–95, № 53. Також див. доповн. до цього опису: Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в России, странах СНГ и Балтии. XIV в. Вып. I. Прилож. I. С. 562–563, № 53.

⁵² Євангеліє апракос повний («Добрилове Євангеліє»), 1164 р. (РГБ, Рум. 103). Див. науковий опис: СК XI—XIII 1984. С. 96–99, № 55.

⁵³ Крыжановский Г. Рукописные евангелия киевских книгохранилищ... С. 27, 28, 30, 33–34.

⁵⁴ Див. арк. 137 зв., пам'ять 23 травня.

⁵⁵ Гепшенер М.В. Слов'янські рукописи XI—XIV ст... С. 34.

<p>сеїди твѣ твою козлѣ аще андо брѣ тола мен ьши . послажена пенасть бацамакѣ канѣ фѣва замла дунерѣови . бѣ же синломѣ не трѣстога и грѣтѣ са синглѣ рѣ ша жѣ нѣлоцѣ дѣантѣ ѡоцѣ хеникѣ не гоуеи . ѡнѣ же ѡ бѣ ржеса н рѣнѣ смѣ гла нѣлоцѣ нѣдннѣ ѡ прѣстога шн слоцѣ гѣ . оцѣ жн нѣ ка съла рѣ нѣ рѣ ѡ бѣ нѣлоцѣ же оцѣ рѣ за не трѣоцѣ до не азъ антѣ в нѣ дѣлѣ бѣ бѣ рѣ то градѣ нѣ н голь . на кѣ же не трѣ ѡ бѣ ржеса . на нѣ нѣ оцѣ рѣ вѣ зѣла . бѣ доша жѣ нѣ н ѡ канѣ нѣ фѣ нѣ са оцѣ дѣ шѣ бѣ нѣ зѣ оцѣ тра нѣ тѣ нѣ бѣ нѣ доша нѣ са оцѣ дѣ нѣ . да нѣ ѡ сѣ кѣ рѣ нѣ тѣ нѣ анѣ дѣ нѣ дѣ тѣ нѣ ѣла . г . ѡдѣ .</p> <p>Воно . во нѣ нѣ нѣ дѣ шѣ нѣ бѣ доша кѣ канѣ фѣва рѣ</p>	<p>ерѣови . пн . ФУЕ . ВЕЛН ѡ нѣлоцѣ . конѣ пѣлѣ ка са гѣ оцѣ ѣла . д . ѡдѣ .</p> <p>Воно . бѣ доша нѣ ѡ канѣ нѣ фѣ рѣ нѣ прѣ то рѣ . да нѣ ѡ сѣ кѣ рѣ нѣ тѣ нѣ анѣ дѣ нѣ дѣ тѣ нѣ пѣ лѣ оцѣ нѣ зѣ нѣ же нѣ нѣ лѣ тѣ бѣ нѣ нѣ нѣ о дѣ ѡ клѣ нѣ рѣ . коцѣ оцѣ рѣ уѣ прѣ нѣ о сѣ нѣ тѣ нѣ а уѣ лѣ нѣ се го . ѡ бѣ нѣ ша ша же нѣ рѣ ша нѣлоцѣ . аще нѣ сѣ бѣ сѣ бѣ лѣ зѣ оцѣ нѣ нѣ бѣ зѣ оцѣ тѣ прѣ дѣ лѣ нѣ го то бѣ . бѣ рѣ же нѣ нѣ нѣ лѣ тѣ . по нѣ лѣ кѣ тѣ нѣ нѣ по зѣ а го оцѣ вѣ ше лѣ оцѣ оцѣ дѣ нѣ нѣлоцѣ . рѣ ша же нѣ нѣлоцѣ нѣ о дѣ нѣ нѣ лѣ нѣ нѣ до сѣ то нѣ тѣ оцѣ кнѣ тнѣ нѣ нѣ ко го же дѣ а сло бо сѣ о сѣ ко оцѣ дѣ тѣ са же нѣ рѣ . ко нѣ ю сѣ лѣ рѣ тѣ нѣ оцѣ ше оцѣ лѣ рѣ тѣ нѣ нѣ дѣ же пѣ кѣ нѣ пѣ лѣ тѣ бѣ нѣ прѣ то рѣ . нѣ прѣ зѣ ка нѣ нѣ рѣ нѣлоцѣ тѣ нѣ нѣ нѣ нѣ рѣ нѣ нѣ о дѣ нѣ нѣ кѣ . ѡ бѣ кѣ ша нѣлоцѣ нѣ . ѡ сѣ бѣ анѣ тѣ нѣ лѣ ше</p>
---	--

Л. 2. Оршанське Євангеліє. Основний (перший) почерк арк. 116а¹⁻⁵, 116б¹⁻⁴, третій почерк арк. 116а⁵⁻²⁸, 116б⁴⁻²⁸

кома, двокрапка, знак питання й оклику; ставиться ромбоподібна крапка (:·) в кінці заголовків читань та євангельських текстів.

Працював над написанням кодексу переважно один книжник-писець, яким до роботи були долучені ще два писці. Ймовірно, основний писець був упорядником кодексу і безпосередньо керував роботою, а також майстерно художньо оформив рукопис вишуканими ініціалами⁵⁶. Він також навчав книжковій писемній справі учнів, двом доручив уписати тексти на арк. 113б—122г. (Див. іл. 1—2).

Основний книжник-писець виконував роботу професійно, його почерк твердий, він писав невеличким уставом з легким нахилом уліво, розмір літер 0,3 см. Більш вагомі характеристики почерку писця свого часу зроблені М. Гепшенером, які вважаємо подати вичерпно, оскільки праця вченого є бібліографічною рідкістю. Отже, за М. Гепшенером, в почерку переважають широкі приземкуваті накреслення (поряд з дуже вузькими), досить різкі натиски, що послідовно чергуються (переважно по вертикальних, непрямих і нижніх горизонтальних лініях) з волосяними лініями (вертикальні й непрямі лінії, що чергуються). Основний почерк старанний і впевнений, з помітною підкресленою каліграфічністю: цілий ряд суто орнаментальних (і навіть часто орнаментованих хрестами чи іншими малюнками всередині заокруглень варіантів літер *o* широке, *φ* та ін. — докладніше у Г. Крижановського)⁵⁷; наприкінці рядків постійно з'являються різноманітні лігатури *мъ*, *моу*, *тваѣ(?)*, та ін., компактні *и*, дуже мале *о* (іноді з вертикальними потовщеннями) або, навпаки, надзвичайно великі варіанти накреслень літер *т*, *а*, *ѣ*. Часто орнаментальні варіанти сконцентровані у вигляді гнізд. Поряд з такою підкресленою пишністю письма переписувача-художника, майстра своєї справи (він же, мабуть, і виконавець чудових ініціалів — див. нижче), помітні постійні, хоча й незначні за діапазоном варіації в накресленнях окремих літер, а це є свідченням того, що система письма ще не усталилася. Дотримуючись в основному накреслень старшого уставу, переписувач у багатьох випадках, очевидно, несвідомо, використовує

⁵⁶ Це припущення свого часу висловив М. Гепшенер.

⁵⁷ Крыжановский Г. Рукописные евангелия киевских книгохранилищ... С. 29—30.

нові асиметричні накреслення, які стали звичними пізніше, в XIV ст. Так, поряд із симетрично зігнутих хвостом З (проте й тут характерною є потовщена і подовжена у правий бік горизонтальна середня частина вздовж лінійки) знаходимо тонкий хвостик, що звисає прямо донизу або навіть відкинутий у правий бік; голівка літери ж зменшена, іноді ледь помітна; глибока чаша Ч інколи наближається до розщепу; перемички н, и, па, ю, є високо зміщені догори, у трьох останніх літерах найчастіше скошені, а в останній іноді немає збігу непрямої перемички з язичком ґ; зрідка це ґ з довгим зігнутих язичком і навіть відкинуте в лівий бік (напр., арк. 13 зв.); часом йотація передається лише відкинутим є (арк. 101).

З інших особливостей графіки відзначимо часте вживання ѿ (з піднятою і заокругленою вліво правою частиною) замість ѿ, проте частіше замість о (іноді замість о вживається і ѿ); ѿ з високою щоглою. Цікаво, що більшість указаних ученим характерних особливостей вживання літер можемо спостерігати на арк. 101. (Див. іл. 3).

М. Гепшенер зазначав, що, виходячи із цих замаскованих каліграфічною старанністю переписувача, проте вже виразно помітних порушень симетрії графіки, властивих пізнішому періодові (а також з різностильовості орнаменталізації перехідної епохи), слід віднести рукопис до другої половини XIII ст., тобто вже до післямонгольського періоду. Проти датування кодексу пізнішим за XIV ст. свідчать послідовні написання з диграфом ѿ⁵⁸.

Далі представимо доповнення й уточнення до сказаного вище щодо графіко-орфографічних особливостей Оршанського Євангелія.

У роботі над копіюванням текстів брали участь двоє писців, яким, ймовірно, саме основний писець доручив виконати тексти лише в кінці євангельського тексту, на арк. 113б—122г. На цих аркушах основний писець кіновар'ю писав заголовки та великі орнаментовані ініціали; він переважно починав на сторінці писати євангельські тексти темно-коричневим чорнилом, а учні продовжували: основний (перший) писець працював на арк. 113а¹⁻²⁸—б¹⁻⁶, в¹⁻², г¹⁻², 116а¹⁻⁵, 116б¹⁻⁴, 117б²⁰⁻²¹, 118б²⁷⁻²⁸, 119а⁸, 119в¹³⁻¹⁵, 120а⁸⁻⁹,

⁵⁸ Гепшенер М.В. Слов'янські рукописи XI—XIV ст... С. 33, 33—34.

120a²⁸, 120б²³⁻²⁴, 120в¹⁸⁻²⁰, 120г¹⁻³, 122a¹³⁻¹⁹, 123a¹⁻¹³; другий писець — на арк. 113б⁶⁻²⁸, в²⁻²⁸; третій писець — на арк. 113г²⁻²⁸, 114a¹-115г²⁸, 116a⁵⁻²⁸, 116б⁴⁻²⁸-117б¹⁹, 117б²¹-118б²⁶, 118в¹-г²⁸, 119a⁸-в¹², 119в¹⁵-120a⁷, 120a⁹⁻²⁷, 120б¹⁻²², 120б²⁴-в¹⁷, 120в²⁰⁻²⁸, 120г³-122a¹³, 122a¹⁹-г⁹.

Долучені до роботи писці писали не дуже професійно, уставним письмом, трохи більшими за розмірами літерами, розмір літер 0,4 см, з більшим нахилом уліво, ніж основний писець, й світлішим чорнилом. М. Геппенер називав почерки цих писців, що подекуди чергуються, грубими й недбалими, які за накресленням літер (з з дуже коротким хвостиком, йотоване ю з майже прямою перемичкою та ін.) дуже мало відрізняються від основного почерку, без різкого переходу повертаються до нього⁵⁹.

За нашими спостереженнями, другий писець писав тільки на одному аркуші. Накреслення його літер дуже близькі до основного почерку, що свідчить про намагання учня ретельно наслідувати при копіюванні особливості почерку свого вчителя. При цьому він припускається деяких відхилень: у накресленні букви з пише більш подовжений, ніж в основного писця, хвостик, який більш довгий і товстіший; літеру ж також пише з маленькою голівкою, але її накреслення не тверде; у букві ю пише як пряму перемичку, що заходить в язичок, так і скошену догори, трохи вище за язичок.

Почерк третього писця, при загальній схожості з почерком основного писця, має окремішні особливості щодо накреслень літер. Складається враження, що цей писець вже мав досвід у написанні книг і володів певними прийомами письма, але під час роботи над текстами Оршанського Євангелія намагався наслідувати і прийоми письма основного писця. У його почерку спостерігаються декілька різних накреслень одних і тих самих літер. Окремі накреслення засвідчують більш пізню школу письма, ніж ту, якою володів основний писець. Безпосередньо це стосується написання букви ж у п'ять начерків **ж**, при цьому пишучи ж у три начерки, як і основний писець. У всіх трьох почерках літера ж також пишеться з маленькою голівкою, що є датовуючою ознакою. В. Щепкін спостеріг, що у XIII ст. поступово починають

⁵⁹ Геппенер М.В. Слов'янські рукописи XI—XIV ст... С. 33.

На позначення йотації звука *е* на початку слів та після голосної традиційно переважають написання з буквою *є*, проте часто вживається, переважно на початку слова, менше після голосних, буква *е* вузька, зрідка *є*, що доказово видно у блоках слів у покажчику до метаграфованого тексту, підготовленого Ю. Осінчуком: *є*да 81 зв.; *є*да 4, 5, 10 зв., 13, 22, 29, 32, 41, 43 зв., 45 зв., 47 зв., 54 зв., 55, 61 зв., 71, 75 зв., 79 зв., 85, 87, 103, 107, 108 зв., 123, 127 зв., 133 зв., *є*да 115 зв., 116, 116 зв., 120 зв.; *Е*ЕОНЬСТ'ЬИ 64 зв., 65, 85 зв., 86, 96, 98 зв., *Е*ЕОНЬСКОЮЮ 87, 87 зв., 107, 109, *Е*ЕОНЬСКОЮЮЖ 82, *Е*ЕОНЬСТ'ЬИ 81, *Є*ЕОНЬСТ'ЬИ 37, 77 зв.; *Е*ТЕР'Ь 68 зв., *Е*ТЕР'Ь 98, 138, *Е*ТЕРА 124 зв., *Є*ТЕРИ 10, 93, 122 зв., *Е*ТЕРОУ 108, *Є*ТЕРОУ 69, *Є*ТЕРОУ 118 зв.; *Є*ХИДЬНОВА 101 зв., *Є*ХИДЬНОВА 133, *Є*ХИДНОВА 19; *Є*УЛИНЕ 1 зв., 5, зв., 26, 80, 99, 107 зв., *Є*УРАЕ 28, *Є*УЛИНЕ 17 зв., 105 зв.; *И*ЕР'ЬИ 138, *И*ЕР'ЬОВИ 7 зв., *И*ЕР'ЬОМ'Ь 9 зв., 51, 69, 91, *И*ЕР'ЬОВИ 92; *И*ЕРОУСАЛИМ'Ь 18, *И*ЕР'ЛМА 95, *И*ЕР'ЛМЕ 102, *И*ЕР'ЛМЕ 102, *И*ЕР'ЛМА 16, 30, 30 зв., 37 зв., 46, 46 зв., 60 зв.; *ПО*ГРЕВЕНИЕ 105 зв., 107 зв., *ПО*ГРЕВЕНИЕ 80, *ПО*ГРЕВЕНЬЕ 117 зв.; *ПРИ*ШЬСТВИЕ 26 зв., 39 зв. (2), 99 зв., *ПРИ*ШЬСТВИЕ 102 зв., *ПРИ*ШЬСТ'ВИЕ 102; *РА*СПАТИЕ 118, *РА*СПАТИЕ 89, *РА*СПАТИЕ 107 зв.; *Є*ГДА 2, 3 зв., 86 зв., 90, *Є*ГДА 89 зв., 108. У давніх рукописних книгах (Остромировому Євангелію 1556—1557 рр., Мстиславовому Євангелію поч. XII ст., Галицькому Євангелію 1144 р.) зустрічається, як наголошує О. Соболевський, буква *є* особливої форми, більша за розміром за звичайне *є* в різних позиціях у слові. З кінця XIII ст. її вживання стає більш звичним, а форма трохи змінюється — літера нахилиється назад, язичок подовжується і викривлюється⁶².

Нам у рукописові не зустрілося відмічене М. Геппенером накреслення букви *є*, де другий елемент *е* з довгим зігнутих язичком, а буква нахилена в лівий бік. На арк. 13 зв. буква *є* широка з довгим язичком вжита не у складі *є* для позначення йотації: *є*сть 13г⁷. На таке вживання букви *є* з довгим язичком для позначення йотації вчений вказує на арк. 101, де знаходимо його у слові *в*соу^женіє 101а²², але маємо й *о*соу^женіє 24 зв. На арк. 101 наявна буква *є* широка з довгим язичком після приголосної в кінці рядка: *лице*|*м'є*рїи.

Йотований звук у позначається буквою *ю* після голосних та м'яких приголосних, шиплячих та *ц*: *но*во^юю 46, *в'є*лагають 112, *в'є*зрадо^юю^ть 138—138 зв.; *и*щю^ть 8, *в*сюдо^юю 58, *в'є*злюбю 107. У цій

⁶² Соболевский А.И. Славяно-русская палеография / Лекции А.И. Соболевского. 2-е изд. С.-Петербург : Изд. Имп. Археологического ин-та, 1908. С. 50.

